

ОСОБИСТІТЬ У ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ РОМАНТИЗМУ. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФІЛОСОФІЇ І ЛІТЕРАТУРИ

Т.П. Руденко

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті визначені причини романтичного світовідчуття в мистецтві та естетиці, ідея універсальної особистості в художній творчості та теорії мистецтва, досягнення романтизму в психологічному збагаченні художньої мови. Представлений самоцінний статус мистецтва в естетиці романтизму. Розглянуто взаємозв'язок філософії і літератури.

Ключові слова: романтизм, особистість, природа, духовний світ, філософія ідеалізму.

Романтизм виступає як одне з найцікавіших, а також чи не найскладніших явищ в історії духовної культури людства. Появу романтизму наприкінці XVIII – на початку ХХ століття більшість дослідників називають романтичною революцією в художній культурі людства.

Романтики докорінно змінили ставлення до оточуючого світу, до мистецтва, до творця та його ролі в суспільстві, а головне те, що вони висунули принципово новий погляд на особистість та її проблеми. Вони відмовились від уявлення про незмінні якості і постійну залежність людини від Бога та суспільних обставин, побачили в ній безмежність проявів внутрішнього світу, небачені можливості для самовдосконалення та саморозвитку, одухотворення дійсності.

Людина для романтиків є найбільшою таємницею, поєднанням різнорідних начал, у протиставленні яких відбувається становлення і розвиток особистості. Романтики першими поглянули на людину крізь призму її прихованих бажань, мрій, прагнень та ідеалів. Зміна ракурсу зображення зумовила зміну всієї поетики. Зараз крім об'єктивного світу в романтичних творах з'явився суб'єктивний, ідеальний світ героя, що сприймає дійсність відповідно до своєї системи цінностей. Прагнення відкрити вічну таємницю світу й людини вплинуло на розвиток символіки романтизму, адже символ відкривав таємний шлях до світу вічних ідей та образів. Символ допомагав митцям розкрити нескінченність проявів людської природи, злету та поривання її до духу, можливість різних тлумачень тексту. Тому й досі романтизм вважають до кінця не розгаданим, бо він, розповідаючи про людину й всесвіт, сам є величезною таємницею для кожного, хто пізнає його прекрасний і драматичний світ.

Романтизм – це саме та література, до якої ми повертаємося протягом усього життя, яка дає нам справжню насолоду, надихає на високі почуття. В той же час літературні твори романтиків є надзвичайно складними для ро-

зуміння, мають глибоко прихований філософський зміст, який нелегко піддається інтерпретації. Відмовившись від колишніх правил і канонів романтизм проголосив один єдиний закон митця, який визначив вільний політ фантазії, його творчу незалежність і силу уяви, здатну творити нові світи і проникати в небачені глибини дійсності та внутрішній світ особистості. Романтики змусили суспільство дивитися на світ іншими очима. Більше того, вони прагнули впливати на світ за допомогою різних засобів мистецтва.

Романтизм охопив різні галузі культури: літературу, музику, живопис, театр. Він подарував світу багато відомих імен, згадуючи яких уявляєш їхню епоху: Дж. Г. Байрон і Г. Гейне, А. Міцкевич і Ш. Петефі, Ф. Ліст і Р. Вагнер, Е. Делакруа і Ф. Шуман, Т. Шевченко і П. Куліш, А. Метлинський і А. Боровиковський. За словами Ф. В. Гегеля, вони піднесли «буянню людського духу», котрий відчув себе, як ніколи, розкутим у своїх почуттях і бажаннях. Абсолютний дух Ф.В. Гегеля, як підкреслив О.С. Дмітрієв є «вищим ступенем розвитку абсолютної ідеї, що має три стадії самопізнання: в мистецтві, релігії і філософії» [1, 39].

Людина постає найбільшою цінністю для романтиків і романтичної естетики, вона є осередком великою душевної боротьби, яку представники цього напрямку вперше представили світу. Людина як міра й критерій оцінки дійсності стала осмислюватися з точки зору проблем особистості, її духовної реалізації.

Романтизм починався з великих жанрових форм: роману й повісті, але дуже швидко став опановувати й ліричні жанри. І це не випадково, адже лірична поезія за самою своєю природою призначена для суб'єктивного відображення життя особистості. Вона відзначається особливою емоційністю та експресивністю зображальних засобів, неповторним ліризмом. Тому, розкриваючи духовні проблеми людини, а через них і всього людства, романтики використовували різні ліричні жанри: елегія, бала-

да, пісня, романс, лірика інтимна, філософська, пейзажна тощо, хоча це й не виключало застосування інших літературних форм: історичний роман, драматична поема, літературна казка, психологічна повість. Однак лірика була головною в романтизмі, бо її природа як найкраще відповідала завданню цього напрямку, що полягав в розкритті багатства духовного світу особистості та її внутрішньої нескінченності.

В епоху романтизму поезія справді посіла центральне місце в літературі. Властивими їй засобами вона довірливо й задушевно розповідала про пошуки сенсу буття людиною, нагадувала про високе призначення особистості, прагнула проникнути в таємниці навколишнього світу. Людський дух знайшов у ліриці художню сферу для свого життя, злетів і поривань. Він проникав тут вільний і недосяжний, у безмежних просторах мрій, ідеалів, природи. Романтизм викликав до життя лірику, актуалізував її жанри, а лірика у свою чергу, стала головною романтизму його духом і світовідчуттям настільки, що навіть не ліричні жанри наскрізь пронизані ліризмом, особливою «поезією духу» Ф.В. Шеллінга.

Взаємозв'язок філософії і літератури відзначив М.Ф. Овсянніков, який писав: «в своїх дослідженнях Шеллінг спирається на національні філософсько-естетичні традиції, насамперед на доктрини Канта, Шиллера та Фіхте. Так, він засвоює і переглядає кантіанський принцип автономії естетичного, теза Фіхте про те, що естетичне «робить трансцендентальну точку зору загальною»; він цілком приймає концепцію звеличеного Канта - Шиллера, а в роздумах про відмінності античного й сучасного мистецтва виходить з шиллеровської концепції наївної й сентиментальної поезії. В решті решт перехід Шеллінга від суб'єктивно-ідеалістичної філософії Фіхте до об'єктивного ідеалізму відбувся під помітним впливом Шиллера» [3, 19-20].

Романтизм визначається своєю самобутньою художньою системою. Романтики спростували будь-які закони в мистецтві, у тому числі правило трьох єдностей: місця, дії та часу, що панувало в класицизмі, а також жанрову ієрархію, статичність характерів, домінування якоїсь однієї риси у зображеннях людей, регламентацію мови тощо. Вони висунули ідею абсолютної свободи митця, його творчої волі й незалежності від всіляких обставин. Водночас замість однозначних і статичних образів класицизму вони ввели в мистецтво нового героя, а саме духовно багату особистість, що відзначається нескінченністю проявів свого внутрішнього світу, здатністю до саморозвитку, самозаглиблення, самооцінки й самовдосконалення. Отже, взаємодіючи з класицизмом, романтизм отримував імпульси для власного

розвитку, виводячи літературу і мистецтво загалом на новий художній рівень.

На формування романтизму вплинули й досягнення сентименталістів, зокрема увага до внутрішнього світу особистості, культ природної людини, проголошення пріоритету почуттів над розумом. Неможна обминути тут і здобутки письменників епохи Просвітництва, зокрема Й. В. Гете, Ф.В. Шиллера, у творах яких формувалися елементи романтичної естетики. Ці митці багато зробили для зображення складного й багатогранного життя людини. Вони возвеличили силу людського духу, могутність людської природи в осягненні світу й природи; утверджували волю особистості, велику роль мистецтва й творчості. Гете і Шиллер збирали фольклор і широко використовували його в художній літературі, повертаючи мистецтво до народних витоків.

Одним із суттєвих чинників розвитку нового напрямку став взаємозв'язок літератури і філософії. Величезне значення для формування романтизму мала ідеалістична філософія. У Німеччині, на батьківщині філософів-ідеалістів цей вплив був особливо помітним. В Ієні навколо братів Августа та Фрідріха Шлегелів об'єдналося товариство письменників і вчених, до яких входили Новалис, Л. Тік, В.Ваккенродер, філософи Ф. Шеллінг та Й. Іхте. Близькими за поглядами до цього гуртка був поет К. Brentano і філософ Ф. Шлейєрмахер.

Перший систематичний виклад романтичної теорії належить А. В. Шлегелю, він абсолютизує окрему особистість, наголошуючи на тому, що романтизм створює зовсім новий, порівняно з літературою класицизму, тип героя: на відміну від колишніх літературних персонажів, це індивідуум, неповторна особистість, і він уже сам диктує дійсності свої закони, а не змушений підкорятися законам дійсності. Ф. Шлегель обґрунтував принцип історизму, згідно з яким кожне явище слід розглядати в розвитку, а також вимогу зв'язку літератури з дійсністю. Філософ підкреслював універсальність романтичної літератури: на його думку, вона покликана осягнути універсальні, всезагальні закономірності світобудови, а творча інтуїція є найдосконалішим і найповнішим засобом пізнання. Ф. Шлегель привертає увагу письменників до міфологічної типізації. Він вважає міфологічний образ виявом цієї універсальності, оскільки він містить у собі певне поняття, категорію.

А.В. Шлегель у своїх берлінському та віденському курсах лекцій не просто розвиває ідеї молодшого брата, а й висуває ряд принципів нових ідей: теорію активної, перетворюючої ролі мистецтва щодо дійсності, а також теорію контрастів. Ф. Шеллінг, котрий виступив з низкою філософських робіт, розвинув філософію природи, утверджуючи її динаміку

через боротьбу суперечностей. Саме з його праць романтики взяли ідеї про безмежність проявів природи, про панування в ній різних стихій, про багатство і неповторність її форм. Актуальним для романтизму були думки Шеллінга про рефлексію свідомості, тобто занурення у власне «я» у процесі творчої діяльності, про пріоритет інтуїції в пізнанні світу, про свободу виявлення особистості. Через вільні діяння окремих людей, за словами філософа, виявляється той закономірний процес, у якому поєднуються дух і природа, суб'єкт і об'єкт, свобода і необхідність. Шеллінг розробив також «філософію тотожності», що відіграла не аби яку роль у формуванні світоглядних засад романтизму. Головна ідея цього вчення полягала в тотожності об'єкта і суб'єкта, а вищим законом проголошується закон тотожності єдиного розуму самому собі. В останній період творчості філософ вважав недостатніми раціональні засоби пізнання світу в усіх проявах. На його думку природа дає зразок цілісності й багатогранності світу, тому для пізнання його треба обирати такі засоби, які б не зводилися до чистої логіки, раціональної схеми, – зокрема, інтуїцію, прозріння, що здатні знайти істину за межею раціонального: у сфері почуттів, підсвідомого. Як зазначив О.С. Дмитрієв: «Естетичні погляди Шеллінга були яскравим виразом романтичної концепції мистецтва і прекрасного. В «Філософії мистецтва», де вже відчутно накреслюється шлях Шеллінга до релігійного містицизму, суть мистецтва трактується як найбільш досконалий вираз світового духу, синтез суб'єкту і об'єкту, свідомості і природи, тобто мистецтво являється «самоспогляданням абсолютного духу». А в «Системі трансцендентального ідеалізму» стверджується, що мистецтво – «одвічний і справжній органон філософії» [1, 38].

Великий вплив на розвиток романтизму справив також ідеалізм І. Канта і Й.Г. Фіхте. Кант підходив до явищ дійсності та до людини з позицій дуалізму. З його точки зору світ має певні межі і водночас він нескінчений, на людину впливають умови існування і разом з тим вона вільна у своїх почуттях і вчинках. Як відомо, в романтизмі також поєдналися різні початки: історичність та «універсальність», земне й піднесене, конкретне й абстрактне, дійсність та ідеал тощо. Фіхте лежить теорія суб'єктивного ідеалізму. Філософ зробив спробу вивести все розмаїття форм пізнання. Він вірив, що людина – абсолютний активний суб'єкт, здатний одухотворяти й творити світ. Думку про внутрішню духовну активність особистості підхопили письменники романтизму, надавши людині безмежні права в осягненні й перетворенні себе і світу.

Формуванню романтизму сприяла і філософія Просвітництва. Зокрема романтики спиралися на філософію Ж.Ж. Руссо, особливо

на його ідеї про протиставлення природи й цивілізації, людини «природної» і людини «культурної». Слід за Руссо вони відмовлялися від раціонального розуміння людської природи, утверджували велику роль почуттів у формуванні особистості й осягненні нею світу.

Підґрунтям романтизму стала й теорія Й. Гердера. Він висунув свою програму оновлення мистецтва шляхом звернення до народно-національних витоків. Й. Гердер вважав, що література й культура виявляється традиціями, духовними здобутками різних народів. Тому слідом за ним романтики збирають, обробляють і видають народні пісні, казки, легенди, а головне пронизуються духом народної творчості, яка дала поштовх до їхніх мистецьких пошуків.

У тім романтизм як літературний напрям зазнав і суспільно-історичних впливів. Звичайно, їх не слід абсолютизувати, оскільки література, як слушно зауважує Д. Наливайко, розвивається передусім за своїми власними, іманентними законами. Проте не можна й не враховувати суспільно-політичних умов, що склалися в період романтизму. Романтики намагалися осягнути таємниці буття, однак це буття постійно втручалось в життя особистості, котра, хоча і відчувала себе незалежною, не могла повністю відокремитися від світу, бо шукала шляхів з'єднання з ним, подолання тих суперечностей, що стояли на заваді її гармонії зі світом та людством. Серед надзвичайних подій, які справили вплив на романтизм, була Велика Французька революція. Молоді письменники-романтики: Новаліс, Колрідж, Вордсворт, Тік, Ваккенродер із захопленням сприйняли ідеї рівності, братства, свободи. Але високі ідеї революції не справилися. Замість обіцяних волі і братерства жорстокий терор. Духовні цінності поступилися владі грошей, буржуазному розрахунку. Звичайно, все це не могло не викликати протест у письменників. Побачивши, що інтереси людини й моральні пріоритети всього людства зневажені, вони, всупереч дійсності, проголошують цінність особистості. Її мрій і бажань, а головне – право на вільне життя. Не знайшовши в реальному світі бажаної гармонії, романтики створюють власний світ фантастики, екзотики, звертаються до минулого, намагаючись з позиції створеної ними художньої реальності осмислити глобальні проблеми буття.

Романтизм утверджує особливий спосіб творчого мислення, що характеризується універсальністю та філософічністю. Звісно, романтиків хвилювали певні історичні події та явища, але вони вміли узагальнювати їх так, що ті набували значення для всього людства і світу загалом. Всезагальність мислення є характерною рисою романтичного світовідчуття і водночас відчуттям причетності кожної окре-

мої людини і всього людства до ходу історичного розвитку.

Поміж інших літературних напрямів романтизм вирізняється яскраво вираженим суб'єктивним началом мистецтва. Романтики заглиблюються у внутрішній світ особистості і, перш за все, у свій власний світ, намагаються передати приховані порухи людської душі. Об'єктом романтичної літератури стає не навколишня дійсність як це було, наприклад, у класицизмі, а людина як суб'єкт, неповторна індивідуальність. Почуття і переживання людини у романтиків завжди на першому плані, а якщо вони їм зображують реальні явища та події, то роблять це з точки зору особистості, виходячи з її бажань, мрій, прагнень та ідеалів. Романтики зробили акцент не на зображенні світу, а на вираженні свого ставлення до нього, до природи, до вічних проблем буття. Тому і герой романтизму принципово відрізняється від героїв попередніх епох. Романтики відкрили нові духовні виміри особистості. Вони поставили її в центр світобудови і показали, що людина є величезним і розмаїтим світом, безмежним у своїх проявах. Романтичний герой переймається глобальними питаннями буття, його хвилює не тільки власне існування, а й життя всього людства. Він бере на себе весь тягар філософських, морально-етичних і суспільно-історичних проблем світу. В цьому плані образ романтичного героя є універсальним, всезагальним бо в ньому втілено ідеї романтиків про величезні можливості людського духу в пізнанні світу. Романтичний герой пізнає не розумом, а душею, серцем, інтуїцією. Тонко відчуваючи атмосферу епохи, він належить їй і водночас зазирає за межі реального – у світ можливого.

Образ героя у романтизмі наділений великою творчою силою. Він здатний не тільки осягати дійсне, а й творити у своїй уяві нові світи, де його душа знаходить саму себе. Особистісний, внутрішній світ романтичного героя підноситься митцями на високий щабель, навіть вищий за реальну дійсність, бо саме тут відбувається реальне життя людини, тут вона живе і дихає на повні груди, тут у своєму власному світі, вона є, врешті решт, сама собою, вільна й незалежна від будь-яких обставин чи умов.

Романтики проголосили свободу і творчий політ фантазії однією з основних умов існування особистості. Без внутрішньої свободи людина не існує, вона не може бути в повній мірі людиною. В тім митці стверджували необхідність волі й у суспільному житті. Прагнення до свободи, духовне звільнення людини й усього людства визначає пафос багатьох творів романтиків. Суспільній залежності, підкоренню обов'язку, що становили зміст класицизму, представники романтичного напрямку протиставили абсолютну свободу особистості.

Людина у творчості романтиків стоїть на перетині історичних епох і суперечливих начал. Світ навколо неї сповнений протиріч і боротьби, стихійних сил і нерозгаданих таємниць. І романтичний герой намагається проникнути в нерозкриті таїни світу і природи, аби досягти бажаної гармонії. Однак цей процес є надзвичайно напруженим і драматичним, що визначає високий ступінь напруги в душі романтичного героя. У його внутрішньому світі не просто змінюються певні почуття й переживання, психологічні стани, а відбувається справжня особистісна драма. Драматизм романтичного героя відображає і його власний душевний біль, і невлаштованість світу загалом, і проблеми високого духовного значення.

Романтична свідомість характеризується також зміною ставлення до світу. Якщо в попередні віки світ у мистецтві поставав у певних завершених формах, то у романтиків він представлений як живе й рухливе ціле, різноманітний у своїх проявах, мінливий аж ніяк недовершений. Стихія руху, динаміка світу виразно передається романтиками різноманітними засобами. Тут усе пов'язано одне з одним, і людина є невід'ємною часткою цього постійного світового руху. Серцевину романтизму становлять вічні питання, які порушують митці у своїх творах: сенс буття, кохання, воля, стосунки між людьми, таємниці природи тощо. Ці глобальні проблеми вимагали й особливої поетики. Характерною особливістю романтизму як естетичної системи є використання символіки, що дозволила митцям говорити про найважливіше для всього людства. Характерною для романтизму є поетика контрастів. Через контрасти показано протиставлення різних начал у світі, внутрішні конфлікти особистості, несумісність високих ідеалів з буденною дійсністю, недосконалістю людства.

Контраст стає у романтиків структуроутворюючим принципом. Він організує образну систему, простір і час, систему тропів та ін. Водночас виражає буремний і бентежний дух, що визначає пафос романтизму. Шукаючи нових шляхів розвитку мистецтва, романтики звертаються до національних традицій, народних основ. У їхній творчості нерідко використовуються традиційні народні жанри. Отже, романтизм утвердив цінність людської особистості, багатство її внутрішнього світу, право на вільне життя, здатність одухотворити світ. Водночас романтики змінили ставлення до дійсності. Протиставляючи їй більш досконалий та гармонійний світ ідеальний світ романтичного героя, вони разом з тим прагнули осягнути таємниці буття, вічного руху, що відбувається в історії, природі, суспільстві. Поетиці романтизму властиві різноманітні контрасти, багатство символіки, звернення до фольклору та міфології. Усе це дає підставу говорити про романтизм як про справжній художній перево-

рот, який відбувся в Європі наприкінці XVIII початку XIX століття.

Романтичні ідеї не обминули й Україну. Формування романтизму в Україні сприяло пробудженню національної свідомості, утвердженню історичної самобутності народу, культурних традицій, мови й літератури. Український романтизм тісно пов'язаний з національно-визвольним рухом, що визначив теми, мотиви, пафос цього напрямку. Метою українських романтиків було відтворення історичного й духовного буття народу в усьому багатстві його традицій, культури, проявів у світі. Українські романтики звернулися до минулої спадщини, наголошуючи на своєрідності розвитку українського народу та його прав на свободу. Вони збирали й широко використовували етнографічні матеріали, що, за висловлюванням Д.Чижевського «також стало завданням національним». Вітчизняний фольклор і міфологія значно збагатили художню палітру українського романтизму, у давніх формах митці шукали вираження духу народу. Особлива щирість і задушевність, багатогранне розкриття внутрішнього духовного світу людини є характерною ознакою творів українських романтиків.

Українські митці утверджували ідеал тісно пов'язаної зі своєю землею і своїм народом вільної особистості, що всіма силами душі прагне служити Україні. Вони спроєкували християнство на сучасний їм стан суспільства, аби відшукати істинні шляхи українського народу. Представники українського романтизму чимало зробили для встановлення й утвердження української літературної мови та культури загалом. Водночас вони творчо опанували світові досягнення минулих епох і сучасної їм доби, створивши яскраві зразки балади, історичного роману, історичної драми.

Українська романтична література представлена відомими іменами: І. Срезневський, І. Розковченко, Ф. і О. Євцькі, О. Шпигоцький, М.Шашкевич, І. Вагілевич, Я.Гловацький та інші. Їхніми послідовниками були М.Усті-

янович, А. Могільницький, О. Духнович. З кінця 30-х – початку 40-х років XIX ст. з'явилося нове покоління романтиків: А. Метлинський, Е. Гребінка. Провідна роль в утвердженні романтичного типу творчості належить П. Кулішеві та Т. Шевченкові. Дослідники умовно виділяють чотири тематично-стильові течії українського романтизму: фольклорно-побутова, фольклорно-історична, громадянська, психологічно-особистісна. Розвиток романтизму у другій половині XIX ст. пов'язаний з іменами О. Стороженка, І. Манжури, Я. Щоголева, Ю. Федьковича та інших. Наприкінці XIX та на початку XX століття романтизм трансформується в неоромантизм: Ю. Яновський, М. Хвильовий, О. Теліга, М. Вінграновський, Р. Лубківський та інші) [2, 30].

Насамперед слід наголосити, що романтизм не був лише літературним напрямом, він був рухом, що охопив різні сфери духовної культури того часу, нерідко проявляючись у них з такою ж широтою та інтенсивністю, як і в літературі.

Історія вивчення романтизму в літературі значною мірою сходиться до спроб визначення цієї суперечливої єдності, пошуків його «головної прикмети», без якої дефініції неможливі. Якщо говорити про головні ознаки романтизму, то перш за все необхідно зазначити наступне: переважання суб'єктивного начала: акцент не на зображенні, а на вираженні почуттів, мрій, настроїв; заглибленість у внутрішній світ особистості. Людина постає найвищою цінністю, яка здатна до створення нових світів й одухотворення дійсності. Культ природи, що є прикладом розмаїтого у своїх проявах буття, гармонії, цілісності; інтерес до минулого, народної творчості, міфології; незвичайність головного героя, що вирізняється з-поміж свого оточення, його схильність до рефлексії, заглиблення у власний внутрішній світ, до пошуку гармонії з природою та світом – все це ми знаходимо в романтизмі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дмитриев А.С.* История зарубежной литературы XIX века / Дмитриев А.С. – М.: Высшая школа, 1991. – 637 с.
2. *Ніколенко О.М.* Романтизм у поезії. Г. Гейне, Дж. Г. Байрон, А. Міцкевич, Г. Лонгфелло: посібник для вчителів / О. М. Ніколенко. – Х.: Веста, 2003. – 176 с.
3. *Овсянников М. Ф.* Эстетическая концепция Шеллинга и немецкий романтизм // Шеллинг Ф.В. Философия искусства / М.Ф.Овсянников. – М.: Мысль, 1966. – С.19-43.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2010 р.